

Cultuur en plein public
Emancipatie en
cultuurparticipatie in
de Lage Landen

onder redactie van
Marjolein van Herten, Ted Laros, Jan Oosterholt en Marieke Winkler

Amsterdam University Press

Deze publicatie is mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van:
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Open Universiteit, Faculteit Cultuurwetenschappen
De Kattendijke/Drucker Stichting
J.E. Jurriaanse Stichting

www.kattendijkedrucker.nl

J.E. Jurriaanse [Ⓟ]

Dichtregels omslag: Joke van Leeuwen & Bob Takes, *Hoe is 't. Gedichten in 't stad*.
Amsterdam/Antwerpen: Querido, 2010, p. 12.
Ontwerp omslag: Margreet van de Burgt
Ontwerp binnenwerk: Prezns – Marco Bolsenbroek, Zutphen

ISBN 978 94 6372 427 2
E-ISBN 978 90 4855 557 4
DOI 10.5117/9789463724272
NUR 694

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Inleiding	7
Marjolein van Herten, Ted Laros, Jan Oosterholt en Marieke Winkler	
Het woord is aan de dader	19
Misdaadverhalen en strafrechthervormingen in de achttiende-eeuwse Republiek Jeroen Salman	
Belle van Zuylen en haar huidige Nederlandse publiek	39
De rol van bemiddelaars Suzan van Dijk	
Door lezen roder horizont?	55
Over lectuur, socialisme en emancipatie Jos Perry	
Onderzoeker met een vurig feministisch hart	79
Over <i>Vrouwenspiegel</i> (1936) en de ‘scholarly persona’ van Annie Romein-Verschoor (1895-1978) Marieke Winkler	
De vrouw als mens	99
Anna Blaman en <i>Le deuxième sexe</i> 1949-1955 Erica van Boven	
Men neme een kookboek	113
Enkele opmerkingen over het uitgeefbeleid van Feministische Uitgeverij Sara Liesbeth Vonhögen	
Van pracht tot pulp	127
Lesbische cultuurpolitiek in de jaren tachtig Agnes Andeweg	

In de bres voor de ‘uitgekotsten’	143
Over het emancipatorisch gehalte van René Stoutes ‘junkieliteratuur’ Gemma Blok	
Een leven lang lezen met Grote Letter Boeken	157
Janneke van der Veer	
Samen lezen: leuk en leerzaam	175
Over leesclubonderzoek en de Stichting Literatuurclubs Drenthe Sandra van Voorst en Mathijs Sanders	
Sylvia Pessireron	193
Moluks cultuurbemiddelaar Petra Boudewijn	
De politiek van de aanraking in geïmproviseerde dansvormen in de Lage Landen	205
Claire Deville’s ‘Dernier tango à Bruxelles’ en Amparo González Sola’s ‘From One Hand to Another’ Brigitte Adriaensen, Sarah De Mul en Marileen La Haije	
Bewust van cultuur?	223
Over theorie en praktijk van cultuuronderwijs Barend van Heusden	
Over de auteurs	239

Inleiding

Marjolein van Hertem,
Ted Laros, Jan Oosterholt
en Marieke Winkler

In 2020 startte in Nederland het landelijke Programma Cultuurparticipatie. Dit programma, dat wordt ondersteund door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, beoogt samen met culturele en sociale organisaties, de toegankelijkheid, zichtbaarheid en erkenning van cultuurdeelname in de samenleving te vergroten.¹ Het programma onderstreept dat deelname waardevol is en aangemoedigd moet worden, met name voor doelgroepen die minder vanzelfsprekend toegang hebben tot cultuur, waaronder bijvoorbeeld mensen met een beperking, jongeren, nieuwkomers of demente ouderen. De verschillende activiteiten die binnen het programma worden ontwikkeld, zijn er dan ook op gericht om 'de drempels tot cultuurdeelname te verlagen' en om 'actieve cultuurparticipatie voor iedereen' te bereiken. De eerste doelstelling heeft betrekking op wat in beleidskringen ook wel 'receptieve cultuurparticipatie' wordt genoemd en omvat het aanmoedigen van het *bezoeken* van culturele evenementen en instellingen. Met 'actieve cultuurparticipatie' wordt veeleer het *beoefenen* van cultuur door verschillende groepen bedoeld. Stimulering hiervan heeft bijvoorbeeld betrekking op het ondersteunen van de amateurkunsten of het mogelijk maken van buitenschoolse cultuureducatie.²

Opmerkelijk genoeg wordt een antwoord op de vraag *waarom* cultuurparticipatie goed of waardevol zou zijn, slechts indirect gegeven. Uit de toelichting op het programma blijkt in ieder geval niet één gedeeld kader, getuige de verschillende 'kennisdossiers' die onder de noemer van het programma worden bijgehouden.³ Zo verbindt het dossier 'zingeving' actieve cultuurparticipatie aan het vermogen om 'in verbinding te komen met jezelf', een uitleg waaruit een individuele opvatting van cultuur en kunst (als zelfexpressie) spreekt. De meerwaarde voor het individu wordt tevens benadrukt in de dossiers 'eenzaamheid' en 'cultuur en gezondheid'. Zowel receptieve als actieve cultuurparticipatie worden hierin direct in verband

1 Zie website cultuurparticipatie.nl.

2 Definities volgens het LKCA (Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst), zie lkca.nl.

3 Zie <https://www.lkca.nl/artikel/kennisdossiers-cultuurparticipatie/#naardekennisdossiers>.

gebracht met een verhoging van de kwaliteit van leven van de individuele burger. Daartegenover spreekt uit de dossiers ‘de weg naar werk’ en ‘nieuwkomers’ een meer sociale en collectieve cultuuroppvatting. Binnen deze contexten gaat het bijvoorbeeld om verbinding maken met de omgeving. Cultuurparticipatie volgens deze visie draagt bij aan het vergroten van wederzijds begrip en inzicht in de ander. Zodoende kan ‘meedoen aan cultuur’ ervoor zorgen ‘dat mensen óók meedoen in de maatschappij’.⁴

Zowel in cultuurbeleid als in het cultuurhistorisch onderzoek waarin cultuurbeleid een rol speelt, werd het belang van cultuurparticipatie lange tijd in verband gebracht met emancipatie. Dit begrip, ontleend aan het Latijnse woord *ēmancipātiō* dat zoveel betekent als ‘plechtige vrijlating van een zoon uit de vaderlijke macht’,⁵ deed in de zestiende eeuw zijn intrede in het Nederlands via het Franse *émanciper* dat algemener uitgelegd kan worden als ‘zich vrijmaken van een afhankelijke positie’.⁶ In het Surinaams-Nederlands raakt het begrip direct verbonden aan de afschaffing van de slavernij in 1863 en de daaraan gerelateerde Emancipatiewet. Deze historisch meer toegespitste opvatting van emancipatie als ‘zelfbevrijding’⁷ of ‘vrijmaking uit slavernij of lijfeigenschap’ vinden we terug als eerste uitleg in *Van Dale*. Pas in tweede instantie verwijst het woordenboek naar de moderne uitleg zoals wij die in deze bundel ook hanteren: emancipatie als bevrijding van maatschappelijke belemmeringen en streven naar gelijk(gerechtigd)heid.

Gezien de traditionele verbondenheid tussen cultuurparticipatie en het streven naar vrijheid en gelijkheid is het opmerkelijk dat het hierboven genoemde Programma Cultuurparticipatie geen afzonderlijk kennisdossier ‘emancipatie’ bevat. Sterker, het hele begrip is niet terug te vinden in de online publicaties. Heeft dit misschien iets van doen met een her-evaluatie van het begrip emancipatie waarbij de aanvankelijk positieve connotatie van bevrijding is verruild voor een negatievere associatie met onderdrukking? Zo betoogde beleidssocioloog Mark van Ostaijen recentelijk dat ‘het benadrukken van emancipatie is bedoeld om een scheiding aan te brengen tussen ge-emancipeerde en niet-geëmancipeerde’.⁸ Kijkend naar wat het begrip teweeg heeft gebracht in het nationale beleid sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw – het moment waarop de notie van culturele emancipatie van de burger voor het eerst opduikt en een expliciet agendapunt wordt in overheidsbeleid – valt het Van Ostaijen op dat emancipatie bestaat bij gratie van dominantie. Emancipatie veronderstelt onderschikking en bezit, zoals de etymologie van

4 Zie <https://www.lkca.nl/artikel/cultuur-en-de-weg-naar-werk/>.

5 Zie *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*, via <https://www.etymologie.nl/>.

6 Ibidem.

7 Zie bijvoorbeeld ook *Emancipatie 1863-1963, 1964*, p.3.

8 Van Ostaijen, 2022, pp. 50-53.

het begrip eigenlijk al toont.⁹ Doordat de geëmancipeerde status bovendien is voorbehouden aan leden die de orde bevestigen, ‘zorgt emancipatie voor uitsluiting’, aldus Van Ostaijen.¹⁰ Deze constatering beweegt hem tot de radicale stelling dat het begrip emancipatie wellicht zijn beste tijd heeft gehad.

Voor het cultuurhistorisch onderzoek naar cultuurparticipatie kan men echter onmogelijk om het begrip emancipatie heen, omdat het begrip in het verleden nu eenmaal veel gehanteerd werd door zowel emancipators als geëmancipeerden. Het idee dat emancipatie als concept ook bijna altijd iets bevoogdends herbergt, opent echter interessante nieuwe perspectieven. Het werpt een ander licht op de (machts)verhoudingen tussen emancipator en geëmancipeerde waardoor basale vragen opnieuw geadresseerd dienen te worden, zoals: welke groepen werden (en worden) onder de vlag van emancipatie onderscheiden? Hoe werd het concept emancipatie in verschillende perioden begrepen en vormgegeven? En welke rol speelt cultuur (of spelen cultuuruitingen) hierin? De gesignaleerde betekenisverschuiving van het emancipatiebegrip daagt kortom uit tot het opnieuw onderzoeken van historische emancipatiebewegingen en (cultuur)praktijken die zich baseren op een emancipatoire agenda. Niet alleen om de verschillen in de verhouding tussen emancipatie en cultuurparticipatie in bepaalde periodes helder te kunnen zien en verder te onderbouwen, maar ook om eventuele continuïteiten tussen verschillende periodes zichtbaar te maken en lege plekken in het bestaande onderzoek te kunnen opvullen.

In deze bundel bieden we, aan de hand van verschillende aansprekende casussen – van achttiende-eeuwse misdaadliteratuur (de bijdrage van Salman) tot hedendaagse tango (Adriaensen, De Mul & La Haije) en cultuuronderwijs (Van Heusden) – een historisch overzicht van emancipatie en cultuurparticipatie in de Lage Landen, met een sterke nadruk op literaire cultuur in Nederland. In het vervolg van deze inleiding gaan we nader in op enkele belangrijke vormen van emancipatie uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis en bijbehorende geëmancipeerde en emanciperende groepen. Aan de hand van die bewegingen en groepen introduceren we de verschillende bijdragen uit deze bundel, waarbij wij tevens enkele reflecties bieden op het onderzoek tot nu toe en de gekozen benaderingen.

Verschillende belangrijke emancipatiebewegingen beheersen de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de moderne tijd, in dit boek komen er drie daarvan naar voren. Allereerst is dat de sociale emancipatie en meer specifiek de zich in de negentiende eeuw ontplooiende arbeidersbeweging. Die

9 Zie ook Van Ostaijen, 2021, p. 111.

10 Van Ostaijen, 2022, p. 50.

negentiende eeuw markeerde de overgang van een standensamenleving naar een klassenmaatschappij. De daarbij passende sociale dynamiek bracht met zich mee dat het spreekwoordelijke dubbeltje een kwartje kón worden, maar voor de maatschappelijke onderlaag betekende de industriële revolutie aanvankelijk vooral een verslechtering van de leefomstandigheden: lange werkdagen, lage lonen, onhygiënische woonomstandigheden en eenzijdige voeding. In de loop van de eeuw nam de verontwaardiging over deze ‘sociale kwestie’ toe en overal in de westerse wereld werden initiatieven ontplooid met als doel de emancipatie van de arbeiders.

In de literatuur manifesteerde de verontwaardiging over het lot van de ‘pauper’ zich in het midden van de negentiende eeuw in de romans van Charles Dickens, Elizabeth Gaskell, Victor Hugo en Eugène Sue. Anders dan in Engeland en Frankrijk is van dit sociale sentiment in het Nederlandse literaire proza maar weinig te merken, zoals al in 1912 door C.G.N. de Vooyo werd geconstateerd.¹¹ In ‘sociale’ novellen van auteurs als Van Koetsveld, Cremer en Van Maurik werd het sociale onrecht weliswaar ‘ontdekt’, maar in de optiek van deze burgerlijke schrijvers ging het om incidentele uitwassen en zij zochten de oplossing in een moreel reveil van een onderlaag die volgens hen te vaak bezweek voor de verleidingen van alcohol en een criminele levenswandel.

De bijdrage aan deze bundel van Jeroen Salman – over misdadaverhalen in het achttiende-eeuwse ‘Nederland’ – laat zien dat het deze criminele context was waarbinnen de sociale onderlaag ook vóór de negentiende eeuw al aandacht kreeg. Al dan niet geïnspireerd door Verlichtingdenkers kregen auteurs van criminele biografieën in de loop van de achttiende eeuw meer begrip voor sociale problematiek als oorzaak van crimineel gedrag. Het genre kreeg dan ook een emancipatoire functie en mondde soms zelfs uit in een pleidooi voor een sociaal overheidsbeleid (algemene leerplicht en werkloosheidsbestrijding bijvoorbeeld). Het (pre-)revolutionaire denken van die tijd speelde ook een rol in het oeuvre van Belle van Zuylen – zie de bijdrage over haar van Suzan van Dijk – die er expliciet naar streefde de ‘lagere klasse’ in haar werk een ‘nobeles rol te laten spelen’.

Vanuit emancipatoir perspectief valt op dat de sociale kwestie in Nederland maar weinig pennen in beweging bracht. In de postrevolutionaire tijd was het veeleer de angst voor gewelddadige opstanden die het discours over de ‘pauper’ beheerste. Het in Nederland tot ver in de negentiende eeuw overheersende standsbewustzijn wordt wel gelieerd aan de late industrialisering van ‘s lands economie, maar opmerkelijk genoeg is het sociale engagement ook bij latere literatoren maar beperkt aanwezig. Uiteraard zijn er

11 De Vooyo, 1947.

de bekende uitzonderingen als Herman Heijermans, Israël Querido en de latere Herman Gorter, maar de meeste Nederlandse naturalisten hadden, anders dan een Franse geestverwant als Émile Zola, weinig oog voor sociale misstanden.¹² Het burgerlijke perspectief lijkt hier meer dan elders overheerst te hebben, zoals ook Annie Romein Verschoor – zie de bijdrage van Marieke Winkler – constateerde voor wat betreft de zogenaamde ‘damesromans’ uit het begin van de twintigste eeuw.¹³

Waar onderzoek naar de representatie van de maatschappelijke onderlaag in de Nederlandse literatuur schaars is,¹⁴ geldt dit niet of althans veel minder voor het onderzoek naar het leesgedrag van de onderklasse. De bijdrage van Jos Perry over de leescultuur binnen de opkomende socialistische beweging plukt daarvan de vruchten. Het zou mooi zijn als in de toekomst letterkundig en sociaal-historisch onderzoek elkaars meerwaarde vaker zouden bewijzen.

In deze bundel speelt de sociale emancipatie maar een beperkte rol en daarmee weerspiegelt het hier gebundelde onderzoek het internationale onderzoek van na de Tweede Wereldoorlog: met de opkomst van de diensteneconomie en de massaconsumptie heeft de tweedeling tussen hen die wél en hen die níet met de hand werkten aan betekenis ingeboet en is het bijpassende klassenbewustzijn op zijn retour.¹⁵ In een tijd waarin het neoliberalisme onder druk staat, staat ook de sociale kwestie weer op de politieke agenda. ‘Het verlangen naar gelijke rechten en gelijke kansen, ontvoogding en emancipatie sterft nooit’, schrijft Perry aan het eind van zijn betoog. Het verklaart wellicht de populariteit, ook hier te lande, van het werk van de Franse arbeiderszoon Eddy Bellegueule, alias Édouard Louis, wiens *Veranderen: methode* (2022) zich laat lezen als een politiek pamflet en aanklacht tegen ‘systemisch’ sociaal onrecht. Ook valt in dit licht te denken aan de herwaardering van de socialistische kant van Herman Gorters schrijverschap of de herontdekking van het werk van een dichteres als Sonja Prins (1912-2009). Sociaal engagement in de zin van het door middel van geïmproviseerde dans creëren van een ruimte waarin verschillende maatschappelijke groepen elkaar kunnen treffen, speelt ook een belangrijke rol in de bijdrage van Brigitte Adriaensen,

12 Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld de Sue-navolger Johan de Vries, wiens *De verborgenheden van Amsterdam* een in sociaal opzicht radicale agenda bevat en later in de eeuw August Pieter van Groenigen. Mario Silvester doet aan de Open Universiteit een promotie-onderzoek naar ‘De verbeelding van het dagelijks leven in Nederlandse “volksbuurten” (1870-1940) in literatuur, memoires en (journalistieke) beschouwingen’, waarin dit type auteur een belangrijke rol speelt.

13 Enige voorzichtigheid is hier overigens op zijn plaats, omdat de sociale kwestie ook bij Nederlandse literatuurhistorici opvallend weinig aandacht heeft gekregen en een ‘observer bias’ hier derhalve niet valt uit te sluiten.

14 Belangrijke pioniersarbeid in dit opzicht is Kemperink, 2000.

15 Day, 2001, p.188.

Sarah De Mul en Marileen La Haije. Dans is hier meer dan een therapie en wordt ingezet om de afstand tussen psychiatrische patiënten en ‘normale’ mensen te overbruggen. De dans werkt hier destigmatiserend, zoals ook de ‘junkieliteratuur’ van Renate Stoute – zie de bijdrage van Gemma Blok, al ligt bij dit soort van cultuuruitingen ook altijd een romantisering op de loer.

In vergelijking met de sociale emancipatie (of arbeidersemancipatie) kan de tweede emancipatiebeweging die we hier onderscheiden, namelijk de vrouwenemancipatie, op beduidend meer aandacht rekenen van cultuurwetenschappers. We zien deze grotere belangstelling in *Cultuur en plein public* weerspiegeld in het grote aandeel bijdragen die vrouwenemancipatie tot onderwerp hebben of die genderkwesties aankaarten. Tekenend voor deze grotere belangstelling is ook dat het begrip ‘emancipatie’ steevast wordt gelijkgeschaard aan ‘vrouwenemancipatie’. Dit gebeurt al sinds de opkomst van de vrouwenbewegingen aan het einde van de negentiende eeuw, de zogenaamde ‘eerste feministische golf’, wanneer vrouwen gaan ijveren voor kiesrecht en toegang tot universitair onderwijs. Ronduit iconisch voor de vrouwenemancipatie is de tweede feministische golf uit de ‘lange’ jaren zestig van de twintigste eeuw. De overigens sterk internationaal georiënteerde vrouwenbeweging uit de jaren vijftig, zestig en zeventig verzet zich vooral tegen culturele verschillen tussen mannen en vrouwen en de dominante beeldvorming die stelt dat de vrouw ‘biologisch’ gezien het best geschikt is om voor het gezin en huishouden te zorgen. Hoezeer dat nodig was, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat het nog tot 1957 een gangbare praktijk was, dat een vrouw die huwde ontslagen kon worden uit haar ambt. In haar bijdrage over Anna Blaman belicht Erica van Boven de belangrijke rol die Simone de Beauvoirs *Le deuxième sexe* (1949), ook in Nederland, heeft gespeeld in de vrouwenbeweging van de tweede feministische golf. Hierin pleit De Beauvoir voor economische onafhankelijkheid van de vrouw. Overigens is het Van Bovens studie *Een hoofdstuk apart* (1992) geweest, die (samen met Maaike Meijers *De lust tot lezen* uit 1988) de beeldvorming van vrouwelijke auteurs en de (gegenderde) waardering van hun werk op de onderzoeksagenda heeft geplaatst van Nederlandse letterkundigen, zo merkt Winkler op in haar bijdrage over Annie Romein-Verschoor als vrouwelijke wetenschapper.¹⁶

16 Nog in 2001 moeten Van Boven, Van der Poel & Streng opmerken: ‘Een goede representatie van de wijze waarop de vrouwelijke helft van de bevolking in de afgelopen eeuwen aan de literatuur van Nederland en Vlaanderen heeft deelgenomen en bijgedragen, is immers nog lang geen vanzelfsprekende zaak in de literatuurgeschiedschrijving’, p. 1. Uit het proefschriftonderzoek van Corina Kolen uit 2020 blijkt nog steeds een grote genderongelijkheid wanneer het op literaire waardering aankomt, zie Kolens *Dit is geen vrouwenboek. De waarheid achter man-vrouwverschillen in de literatuur* (HarperCollins, 2020).